

GIRONA I L'ARQUITECTURA PSIQUIÀTRICA CATALANA

EL SANATORI DE SALT, RAFAEL MASÓ I ELS SEUS AMICS DE BARCELONA EN EL PROCÉS DE RENOVACIÓ DE L'ASSISTÈNCIA SANITÀRIA

A principi del segle xx, Europa visqué una renovació de l'assistència sanitària, com a concepte i com a realitat tangible. Catalunya, sempre capdavantera a l'hora de connectar amb el progrés que es viu a fora, no restà aliena a aquest procés de renovació. Aquest article descobreix l'aportació gironina a aquest moviment.

ROSA MARIA GIL TORT > TEXT I FOTOS

Al'àmbit de l'assistència sanitària, l'atenció dels malalts mentals és, probablement, el problema més difícil de resoldre, tant per a les institucions privades com per a les administracions. En aquest context, l'any 1886 la Diputació de Girona, que tenia cura dels alienats de la beneficència provincial en un espai del recinte de l'antic hospital de Santa Caterina, començà a plantejar-se el trasllat d'aquests malalts a una finca del veí municipi de Salt, coneguda com el Mas Cardell. La iniciativa gironina, que connectava amb el corrent terapèutic conegut entre els alienistes com a laborteràpia, propicià el naixement del Psiquiàtric de Salt. Un segle i mig més tard, el 1914, la Mancomunitat de Catalunya assumí les competències d'atenció als malalts mentals. El traspass efectiu del Manicomi de Salt a la Mancomunitat es produí el gener de 1915 i la seva condició d'únic esta-

bliment públic va fer que fos triat per experimentar el nou model d'assistència psiquiàtrica que la Mancomunitat volia desplegar. L'establiment passà a anomenar-se Sanatori Martí i Julià, en memòria del psiquiatre i polític català Domènec Martí i Julià, que morí el 1917. En el moment del traspass a la Mancomunitat, a Salt s'hi allotjaven 450 malalts, és a dir, el 22% dels dementes a càrrec de la sanitat pública.

En la data del traspass de la gestió del Manicomi de Salt a la Mancomunitat el director d'aquest establiment era el Dr. Joan Alzina Melis. Com a part interessada i veient les precàries condicions de l'equipament que dirigia, redactà

L'any 1886, la Diputació de Girona es va plantejar el trasllat dels alienats de la beneficència a una finca del municipi de Salt

la *Memòria sobre l'organització del servei dels boigs a Catalunya*, on per primera vegada es presentaren les clíniques de l'entorn de Munc, Eglfing i Haar com a clars referents a seguir. El juliol de 1914 el també psiquiatre Tomàs Busquet Teixidor, en l'exercici del seu càrrec, presentà el seu *Avantprojecte d'organització del servei d'assistència als alienats, que l'inspector facultatiu d'aquest servei en aquesta província té l'honra de presentar al Excm. Consell Permanent de la Mancomunitat de Catalunya*.

Sobre la base d'aquests treballs el Dr. Tomàs Busquet Teixidor proposà un model d'atenció psiquiàtrica que definia el mapa assistencial amb els equipaments existents i els que preveia construir, i harmonitzava realitat i projecte en un pla director que es definia de la forma següent:

— Construcció de quatre hospitals urbans a les quatre capitals catalanes: Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona.

>> Portada de la publicació informativa dedicada a la clínica d'Eglfing que es guarda al Fons Rafael Masó de AHCOAC. Demarcació de Girona.

>> Plànol de conjunt del complex assistencial integrat per les clíniques d'Eglfing i Haar (Munic).

AHCOAC. DEMARCACIÓ DE GIRONA. FONDS RAFAEL MASÓ

>> Perspectiva del conjunt d'Eglfing (Munic). En primer terme, la capella.

>> Plànol manuscrit del complex assistencial d'Eglfing (Munic) realitzat per Rafael Masó. s.d.

AHCOAC. DEMARCACIÓ DE GIRONA. FONDS RAFAEL MASÓ

L'Hospital de Barcelona tindria també caràcter docent per tal de garantir l'ensenyament de la psiquiatria.

— Edificació d'un asil-colònia regional, ubicat a prop de Barcelona i destinat a la cura dels alienats crònics.

— Dedicació d'un asil especial per allotjar-hi els malalts epilèptics, independentment que estiguessin afectats per malaltia mental o no. L'esmentat asil especial s'havia d'ubicar al Sanatori de Salt, convenientment reformat.

— Necessitat de construir altres establiments dedicats a l'atenció als alcohòlics, als nens deficients i als alienats que haguessin comès delictes.

— Necessitat de nomenar una comissió de metges que visitessin establiments estrangers de referència per establir models i projectes.

És per això que ja a la I Assemblea de la Mancomunitat de Catalunya, ce-

lebrada el 29 de maig de 1914, es va prendre

l'acord de construcció d'una clínica mental en terreny del terme municipal de Santa Coloma de Gramenet. L'any 1916 s'adquirí la finca Torre Ribera, una propietat de 30 ha destinada a ubicar-hi la futura Clínica Mental de la Mancomunitat. La decisió es va veure reforçada per l'informe tècnic de l'aleshores arquitecte de la Mancomunitat Joan Rubió Bellver, el qual sostenia que «difícilment podria trobar-se en les immediacions de Barcelona una altra finca que, sota l'aspecte de l'orientació, fos

>> Perspectiva del pavelló d'entrada i ingressos de la clínica d'Eglfing (Munic).

tan adient com la Torribera per establir-hi una casa de salut i de benestar».

L'any 1917 es va convocar el concurs per a la redacció del projecte de la Clínica Mental de Santa Coloma de Gramenet, en el qual van comparèixer sis candidats i s'escollí com a projecte guanyador el redactat pels arquitectes Rafael Masó Valentí i Josep M. Pericas Morros.

L'any 1926, es va recuperar la idea de la Clínica mental de Santa Coloma de Gramenet, segons un projecte de Masó i Pericas congelat des de 1917

Dos puntals

La Clínica Mental i el Sanatori Martí i Julià de Salt esdevingueren els puntals de l'assistència psiquiàtrica pública catalana. Aquesta xarxa, creada per la Mancomunitat, va sobreviure a la supressió definitiva d'aquesta institució el 1925 i es va reforçar a partir de 1931 amb la proclamació de la República. Els nous governs n'heretaren la filosofia i en van potenciar els objectius. El mateix Josep Irla, gironí de Sant Feliu de Guíxols i aleshores director d'Assistència Social de la Generalitat republicana, el 22 de febrer de 1934 en declaracions al diari *L'Autonomista* manifestava: «Hem de captar-nos també dels establiments destinats a recollir i guarir els dementes. S'han d'ampliar i s'han de perfeccionar fins aconseguir el nostre ideal de millorament científic i d'obra benèfica. Així pensem fer-ho amb el Sanatori Martí i Julià i la Clínica Mental de Santa Coloma de Gramenet».

>> *Perspectiva del Pavelló per malalts agitats del Manicomi de Salt. Joan Rubió Bellver. 1921.*

Un cop escollit el projecte guanyador, les obres de construcció del centre no s'iniciaren amb la immediatesa que era d'esperar, sinó que restaren ajornades, probablement per causes econòmiques a curt termini i per l'atzarosa vida política de la Mancomunitat, que va ser suprimida el 20 de març de 1925.

Van haver de passar dotze anys des que el 1914 el Dr. Tomàs Busquet redactés el primer avantprojecte d'organització del Servei de Dementes fins que, el 1926, el mateix Busquet Teixidor, que signava llavors com a «Inspector Facultativo de los servicios provinciales de dementes», presentés a la Diputació de Barcelona, suprimida ja la Mancomunitat, una nova memòria que titulà *Organización técnica de servicios provinciales de dementes*, on reprenia la proposta de classificar i tractar els dementes segons si eren aguts o crònics, tot destinant els primers a una clínica mental, on es podia treballar en la curació del malalt, i ingressant els malalts crònics als asils-colònies ja previstos com a establiments de llarga estada. En parlar de la necessitat d'una clínica mental per a aguts recuperava la idea de la Clínica Mental de Santa Coloma de Gramenet, i concretament elogià el projecte guanyador de Masó i Pericas –que fins aleshores havia restat, en paraules de Busquet Teixidor, «congelat però

>> *Perspectiva del Pavelló de la República, construït el 1933.*

no envellit»-, les orientacions del qual, deia, continuaven essent vàlides i que així havien estat ratificades en el darrer Congrés Internacional d'Assistència als alienats celebrat a París el 1921.

Una altra figura imprescindible en l'organització de l'assistència psiquiàtrica i la difusió dels nous conceptes d'higiene mental a Catalunya fou Salvador Vives i Casajoana, que havia estat deixeble de Domènec Martí i Julià i que va exercir de director del Sanatori de Salt entre 1917 i 1923. Mentre exercia aquest càrrec, Vives Casajoana fou comissionat el 1920 per la Mancomunitat per estudiar els serveis d'assistència a França, Itàlia, Suïssa i Bèlgica i assistir al Primer Congrés d'Higiene Mental, organitzat per la Ligue Française d'Higiene Mentale. Mentre que el Dr. Busquet era l'artífex de la política sanitària en matèria d'establiments, el Dr. Vives Casajoana va ser el promotor del concepte d'higiene mental com a prevenció i profilaxi de la malaltia mental. L'any 1927, Tomàs Busquet Teixidor fou comissionat per la Diputació de Barcelona a diferents països europeus i presentà l'estudi titulat *La asistencia de los psicópatas en Suiza, Alemania y Francia* com a fruit del seu viatge i la seva assistència al XXX Congrés d'Alienistes en Llengua Francesa celebrat a Ginebra i Lausana. El psiquiatre, després de visitar els asils-colònies per a malalts mentals com el d'Egfling, que de fet havien inspirat el projecte de Masó-Pericas, proposà recuperar el projecte del concurs com a Clínica Mental.

El Concurs de la Clínica Mental de Santa Coloma de Gramenet

Retornant al moment del concurs convocat l'any 1917 per a la construcció de la Clínica Mental, es reberen sis avantprojectes, d'entre els quals el jurat escollí com a guanyador el signat pels arquitectes Josep M. Pericas i Rafael Masó. Entre la data de l'avantprojecte presentat a concurs i el projecte executiu definitiu va tenir lloc la Dictadura de Primo de Rivera, que el 1923 portà a Girona repressió i empresonament de nombrosos regidors catalanistes, entre ells Rafael Masó, que exercia el càrrec per la Lliga i a qui se li prohibí d'actuar com

>> Alçat del pavelló per a malalts agitats de Santa Coloma de Gramanet. Rafael Masó i Josep M. Pericas. 1917.

>> Alçat del projecte de Pavelló d'Administració de la Clínica Mental de Santa Coloma de Gramanet. Rafael Masó i Josep M. Pericas. 1917.

>> Perspectiva del pavelló pavelló per a malalts agitats de Santa Coloma de Gramanet. Rafael Masó i Josep M. Pericas. 1917.

a professional en encàrrecs públics, raó per la qual fou Josep M. Pericas qui signà com a redactor del projecte definitiu i director d'obra en l'execució. No obstant això, ens consta, per paraules del mateix Josep M. Pericas, que Rafael Masó seguí estant *de facto* al darrere del projecte, malgrat que no signés els documents definitius.

El projecte de la Clínica Mental s'inspirava clarament en establiments de les mateixes característiques construïts a Europa en aquells anys, i són especialment remarcables les similituds formals, estilístiques i de concepte amb la Clínica d'Eglfing a Munic. La consulta del fons professional de l'arquitecte, conservat a l'Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes, corrobora el paper de referent del complex alemany en la redacció del projecte de Clínica Mental. Inspiració que queda refermada amb la

trobada d'una publicació descriptiva d'Eglfing entre els mateixos papers que, a més, està traduïda a mà al català.

El projecte s'estructurava en pavellons de tractament, de poca alçada per facilitar la relació amb l'exterior. Els pavellons tenien a la part anterior una veranda o galeria que s'obria al jardí i en la seva forma s'inspiraren en l'arquitectura catalana dels segles XVII-XVIII, amb frontons festonejats, columnes motllurades i boles ornamentals, elements per altra banda típics del barroc popular i que trobem també en l'arquitectura hospitalària centreuropea que li serví de referent. El sistema d'accés als pavellons mitjançant galeria frontal al jardí i la morfologia que s'inspirava en la masia es repetia en els dos edificis destinats a aguts pacífics d'ambdós sexes que la Mancomunitat decidí construir a Salt dins el programa de modernitza-

Arquitectes i psiquiatres miraven cap a Europa a l'hora de buscar models a seguir per a l'assistència psiquiàtrica a Catalunya

ció de les seves instal·lacions, aprovat el 1918. Aquests es projectaren el 1921 i s'acabaren de construir el 1925, tot i que no es dotaren de mobiliari fins als anys 30. Aquesta asincronia en la cronologia de les construccions va fer que els pavellons de Salt, inspirats precisament en el projecte de Masó i Pericas per a la Clínica Mental, es construïssin abans que el complex de Santa Coloma de Gramanet. Els pavellons de Salt foren dissenyats per l'arquitecte interí de la Mancomunitat, Joan Rubió Bellver, en col·laboració amb l'aleshores director del Sanatori de Salt, Salvador Vives i Casajoana. En la memòria del projecte, signada a Barcelona el 10 de novembre de 1921, es descriu com el *Projecte de Pavelló per Pacífics Aguts per el Manicomi de Salt* té en compte les més recents orientacions en construccions d'aquesta tipologia. Ara sabem que els redactors tenien sobre la taula el projecte de Clínica Mental de Masó Pericas que ja

havia guanyat el concurs, i els referents dels diferents informes d'Alzina Melis, Vives Casajoana i Busquet Teixidor sobre les clíniques alemanyes.

El projecte de Clínica Mental de la Diputació de Barcelona a Santa Coloma de Gramenet, que va guanyar el concurs el 1917, no es començà a construir fins al 1927, sota la direcció d'obra de Josep M. Pericas, i no s'acabà definitivament fins al 1935. Es tracta, doncs, d'un projecte pensat des de la Mancomunitat i desenvolupat per la Generalitat republicana. No obstant això, l'equipament va disposar de molt poc temps de funcionament normal, ja que el 1936, amb l'esclat de la Guerra Civil, canviaren els objectius i les prioritats del Govern i calgué esperar la postguerra per veure reprendre les activitats normalitzades en un escenari polític totalment diferent.

Amb tot i això, el 1927 entraren en servei les primeres dependències, que, com en el cas del Mas Cardell de Salt, utilitzaren l'antic edifici de la Masia Torribera, ubicat al centre del recinte, amb 90 malalts traslladats del Manicomi de Sant Boi de Llobregat. Les primeres instal·lacions de nova planta s'inauguraren el 1930. El nou equipament estava pensat per servir l'àmbit provincial de Barcelona i tenia un caràcter públic, malgrat que allotjava també pacients de pagament. Des del primer moment es va introduir la laborteràpia al camp com a part dels tractaments dels homes i les labors de costura i manualitat per a les dones. No hem d'oblidar que la vocació amb què es concebia aquesta Clínica Mental era la d'asil-colònia per donar tractament a malalts crònics.

Santa Coloma com Eglfing. Salt com Santa Coloma. El factor humà

Tal com s'ha mostrat al llarg de l'article, arquitectes i psiquiatres miraven cap al centre d'Europa a l'hora de buscar models a seguir per a l'assistència psiquiàtrica que volien organitzar al nostre país. Rellegint memòries i documents de treball i observant fotografies dels diferents pavellons al costat dels alçats dels projectes de la Clínica Mental redactat per Masó i Pericas i dels nous pavellons d'aguts dissenyats per Joan Rubió i Bellver per modernitzar l'assistència al Sa-

>> *Imatge d'un pati del Manicomi de Salt a principis del segle XX.*

natori de Salt, no hi podem trobar més que similituds i coincidències. Si analitzem el factor humà d'aquella Catalunya noucentista que tenia a les seves mans modernitzar el país a través de les seves infraestructures, trobem també molts punts de contacte que mereixen ser analitzats de prop i que en el cas que ens ocupa permeten una declinació en clau gironina prou interessant.

La primera peça d'aquest mosaic de coincidències la tenim en la persona de Joan Alzina Melis, metge psiquiatre nascut a Mallorca que al llarg de la seva vida va mantenir una estreta amistat amb Rafael Masó. Joan Alzina era el director del Manicomi de Salt en el moment en què aquest fou traspassat a la Mancomunitat i, tot i que es manifestava favorable al model alemany per a clíniques mentals, segons Narcís-Jordi Aragó com a membre del Jurat del concurs s'oposà fermament al projecte de Clínica Mental presentat per Masó i Pericas. Malgrat aquest punt, Alzina mantingué amb Masó i amb Girona una relació excel·lent, iniciada en l'època d'estudiants a Barcelo-

na, de la mà de Josep Carner, i continuada en els anys de director de Manicomi de Salt amb consulta privada a Salt i a la plaça del Marquès de Camps de Girona. De l'època d'estudiant s'ha conservat el testimoni d'un escriptura de cartes juvenils d'Alzina amb Masó i les seves germanes, que demostren l'estreta amistat que els unia. Joan Alzina Melis exercí de director del Manicomi de Salt entre 1910 i 1915. Precisament arribà per substituir Dídac Ruiz, el *metge filòsof* retratat per Prudenci Bertrana. De nou trobem que Ruiz i Bertrana en la seva estada a la ciutat també varen encreuar les seves biografies amb l'arquitecte Rafael Masó. El 1915 Alzina Melis deixà el càrrec de director de Salt per traslladar-se al de Sant Andreu del Palomar a Barcelona i fou substituït per Salvador Vives i Casajoana. Amb tot, no deixà de mantenir contactes amb la ciutat, com ho demostra la seva participació activa en el Congrés de Metges en Llengua Catalana celebrat a Girona l'any 1921.

El segon punt d'aquesta aportació gironina el protagonitza Rafael Masó i el seu amic i col·lega Josep M. Pericas. En guanyar el concurs per a la Clínica Mental el 1917 donaren forma sobre el paper al que fins aleshores era matèria de debat en informes i conferències. El model alemany, traduït a la realitat ca-

Rafael Masó i Josep M. Pericas van donar forma a allò que fins llavors només era matèria de debat: el model alemany traduït a la realitat catalana

>> **Alçat del Pavelló per malalts agitats del Manicomi de Salt. Joan Rubió Bellver. 1921.**

talana: Santa Coloma com Eglfing i Salt com Santa Coloma.

Materialitzada així l'aparença física que havia de tenir l'ideal dels equipaments psiquiàtrics de la Mancomunitat de Catalunya, impediments polítics i econòmics en varen retardar la ràpida execució. Malgrat això, la icona estava creada, i si bé construir el complex de la Clínica Mental requeria uns recursos no disponibles aleshores, es revelà més factible intentar millorar les construccions de l'únic equipament psiquiàtric públic existent aleshores, el Sanatori de Salt. És per això que l'any 1921 la Mancomunitat encarregà a Joan Rubió Bellver, arquitecte interí de la Mancomunitat, la redacció d'un projecte de pavellons per a malalts aguts en terrenys del Manicomi de Salt. El projecte fou redactat per l'arquitecte amb l'ajut de l'aleshores director del Sanatori de Salt i un dels referents de la psiquiatria catalana, Salvador Vives Casajoana. Les fonts d'inspiració van ser l'experiència de Vives Casajoana com a director, els seus viatges a l'estranger i de nou el projecte de Masó i Pericas. Joan Rubió Bellver també era molt amic de Rafael Masó, des de l'època d'estudiants a Barcelona. Coincidiren a la Lliga Espiritual de la Mare de Déu i també al Cercle Artístic de Sant Lluç. En una carta de 1910 a Esperança Bru, Masó parla de Rubió en aquests termes: «Aquest Rubió de qu'et parla [...] és un molt destre archi-

>> **Detall de la façana del pavelló per a malalts agitats de Salt projectat per Joan Rubió Bellver el 1921.**

tecte ajudant d'en Gaudí i regidor en l'actualitat de l'Ajuntament de Barcelona. [...] és amic que m'aprecia. Jo també en ell, és un simpatiquíssim i molt trempat reusenc».

Els pavellons de Salt varen aconseguir les dotacions essencials per funcionar cap al 1930, poc abans del canvi de règim que comportà la República.

L'edifici racionalista del psiquiàtric de Salt, enderrocant recentment, responia a una funcionalitat molt allunyada de l'ideal noucentista

>> **Alçat del Pavelló per malalts agitats del Manicomi de Salt. Joan Rubió Bellver. 1921.**

L'aparença formal de l'equipament, d'un barroc popular molt proper a l'estilística noucentista, delata la dilació en el temps de la iconografia edificatòria de la Mancomunitat i són avui el testimoni d'una voluntat de transformació real. Pocs anys després, el 1933, la Generalitat republicana projectà, en clau racionalista, un nou pavelló per a Salt. L'edifici, enderrocant recentment per problemes estructurals, va ser dissenyat per Emili Blanch i Francesc Folguera i responia a una estètica i una funcionalitat molt allunyada de l'ideal noucentista. Tot plegat, però, representa un altre capítol de la història que depassa l'objectiu d'aquest escrit.

Rosa Maria Gil Tort és historiadora i arxivera.

Agraïxo al personal de l'Arxiu Històric de Girona, i especialment de l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona, la seva bona disponibilitat i suggeriments a l'hora de documentar aquest treball.

PER SABER-NE MÉS

RdGLINK

www.revistadegirona.cat